

ОГЛЯД НАУКОВИХ ПРАЦЬ З ПИТАННЯ ДЖЕРЕЛ ЗЕМЕЛЬНОГО ПРАВА

Розглянуто наукові праці з питання становлення та розвитку джерел земельного права, а також джерел суміжних галузей права, таких як екологічне, аграрне, сільськогосподарське право, з якими тісно взаємодіє земельне право. Проведений аналіз джерел радянського земельного права. Виокремлено підходи до визначення джерел земельного права у сучасній доктрині земельного права.

Ключові слова: джерела земельного права, нормативно-правовий акт, рішення суду, інтерпретаційно-правовий прецедент.

Кучеренко О. М. Обзор научных трудов по вопросу источников земельного права

Рассмотрены научные работы по вопросу становления и развития источников земельного права, а также источников смежных отраслей права, таких как экологическое, аграрное, сельскохозяйственное право, с которыми тесно взаимодействует земельное право. Проведен анализ источников советского земельного права. Выделены подходы к определению источников земельного права в современной доктрине земельного права.

Ключевые слова: источники земельного права, нормативно-правовой акт, решение суда, интерпретационно-правовой прецедент.

Kucherenko Oksana. Review of scientific works on the issue of sources of land law

The reviewed research papers related to establishment and development of the sources of the land law, as well as the sources of tangential areas of law, such as ecological, agrarian and agricultural laws, which the land law works closely with. The conducted analysis of sources of Soviet land law suggests. The approaches to determining the sources of land law in the modern doctrine of land law are singled out.

Keywords: sources of land law, normative legal act, decisions of the court, interpretational and legal precedent.

В умовах євроінтеграції України, що супроводжується процесом реформування найважливіших сфер суспільних відносин в цілому та земельних відносин зокрема, виникає необхідність удосконалення їх правового регулювання. Удосконалення законодавства є важливим інструментом реформування суспільних відносин. Одним із напрямів пошуку шляхів вдосконалення земельного законодавства України на сучасному етапі розвитку земельних відносин є аналіз можливих шляхів вдосконалення його джерельної бази.

Проблематика джерел земельного права, завдяки своїй актуальності, впродовж багатьох років була і є предметом наукових досліджень. Метою даної статті є огляд наукових праць з питання становлення та розвитку джерел земельного права, а також джерел суміжних галузей права, таких як екологічне, аграрне, сільськогосподарське право, з якими тісно взаємодіє земельне право. Адже незважаючи на статус земельного права як самостійної галузі правової системи України, в регулюванні земельних відносин застосовуються і норми інших галузей права.

Так, у підручнику «Земельне право» за редакцією професора М. Д. Казанцева О. А. Рускол термін «джерела права» використовує: 1) для визначення правотворчої сили нормативно-правових актів, під якою пропонується розуміти волю робітничого класу і всього радянського народу; 2) для визначення форм правотворення. В цьому розумінні джерела земельного права розглядалися як закони та інші нормативні акти, що видаються органами держави¹.

На думку О. А. Рускола, основним джерелом земельного права були Конституція СРСР та Конституції союзних і автономних республік, які містили керівні норми земельного права, закріплювали найважливіші його принципи, визначали основи радянського земельного права і встановлювали компетенцію СРСР та союзних республік по регулюванню земельних відносин².

Враховуючи федеральний устрій колишнього СРСР та складність структури земельного законодавства, вищезазначений вчений розмежував його на союзне земельне законодавство та земельне законодавство союзних республік. При цьому основним земельним законом Союзу визначав «Загальні засади землекористування та землевпорядкування», затверджені ЦВК СРСР 15 грудня 1928 року, а основними нормативними актами республіканського земельного законодавства — земельні кодекси союзних республік.

О. А. Рускол до джерел земельного права також відносив наступні: укази Президії Верховної ради СРСР та укази Президій Верховних рад союзних і автономних республік, які регулювали значну частину земельних відносин; постанови і розпорядження Ради Міністрів СРСР і рад міністрів союзних та автономних республік; рішення місцевих Рад депутатів трудящих та їх виконавчих комітетів (крайових, обласних, районних, міських, сільських); накази та інструкції різних міністерств і відомств СРСР і союзних республік. Всі ці акти видаються згідно з Конституцією СРСР на підставі і на виконання діючих законів у межах повноважень, наданих кожному органу³.

Особливу увагу при висвітленні питання про джерела земельного права О. А. Рускол приділяв аналізу становлення земельного законодавства перших років радянської епохи, зокрема першому законодавчому акту в галузі земельних відносин цього періоду — Декрету «Про землю» від 26 жовтня (8 листопада) 1917 року та Декрету «Про соціалізацію землі» від 19 лютого 1918 року. Ці декрети закріпили основні принципи земельно-правових відносин (принцип націоналізації землі, вільного вибору форм землекористування та ін.), визначили основні інститути земельного права — інститут державної власності на землю і похідні від нього інститути права землекористування та інститут державного управління земельним фондом та ін. Основні засади цих декретів дістали свого розвитку у подальших актах земельного законодавства⁴.

Аналогічну позицію щодо визначення джерел земельного права поділяв автор першого українського підручника із земельного права — «Радянське земельне право»⁵ — П. Д. Індиченко, та автори підручника «Земельне право і земельний кадастр» І. В. Дегтярьов та Л. І. Осіпов. Останні відзначали, що Земельний кодекс є єдиним законодавчим актом, який містить в систематизованому вигляді норми права, які регулюють земельні відносини⁶.

Необхідно зазначити, що у радянській юридичній науковій літературі з проблематики джерел земельного права відсутні ґрунтовні монографічні праці та наукові статті. Поняття джерел земельного права висвітлювалося головним чином у підручниках із земельного права шляхом аналізу нормативно-правових актів, норми яких регулювали земельні відносини того періоду. При цьому особлива увага приділялась історичним етапам становлення та розвитку земельного права та його джерельної бази. У більшості підручників джерела земельного права висвітлювались у межах питання про поняття земельного права.

Фундаментальне значення у дослідженні питання «джерел земельного права» має монографія Г. Ю. Бистрова «Источники советского сельскохозяйственного права», у якій на підставі проведеного аналізу правоутворюючого значення «державної волі радянського народу», причин, які визначали основу юридичної обов'язковості норм сільськогосподарського права, специфіки способів правотворчості в сфері аграрних відносин і форм прояву відповідних норм, автор прийшов до висновку про те, що джерела сільськогосподарського права являють собою уніфіковані та диференційовані нормативно-правові акти держави (у певних випадках акти сільськогосподарських підприємств, представницьких органів колгоспів), які є формою вираження норм сільськогосподарського права, що регулюють аграрні відносини. Відповідно до джерел сільськогосподарського права він відносив «...норми відповідної комп-

лексної галузі права, які виражені в актах основних галузей законодавства, але тільки в тій частині, в якій вони регулюють аграрні відносини»⁷.

Крім того, Г. Ю. Бистров відносив до джерел сільськогосподарського права нормативно-правові акти, не лише прийняті в результаті правотворчості держави, а і нормативно-правові акти сільськогосподарських підприємств, представницьких органів колгоспів та профспілок. Але для набуття юридичної обов'язковості останніми необхідне визнання їх державою в якості нормативно-правових актів (санкціонування). Інакше нормативно-правові акти сільськогосподарських підприємств, представницьких органів колгоспів, профспілок не набувають значення джерел сільськогосподарського права⁸.

У своїй монографічній роботі Г. Ю. Бистров запропонував класифікацію джерел сільськогосподарського права за такими критеріями: за юридичною силою; за предметом правового регулювання; за специфікою правового типу (форми) правового регулювання аграрних відносин та тенденцій, притаманних такому регулюванню. За останньою класифікаційною ознакою автор поділяв нормативно-правові акти на уніфіковані та диференційовані⁹.

До уніфікованих нормативно-правових актів відніс юридичні джерела і форми вираження норм сільськогосподарського права, завданням яких є забезпечення інтегрованого правового регулювання аграрних відносин, які є основним нормативним матеріалом для побудови цілісної, органічної системи джерел сільськогосподарського права, що містить єдиний юридичний зміст. У якості прикладу уніфікованого акту Г. Ю. Бистров наводив Продовольчу програму ССРСР, Основи земельного законодавства ССРСР та союзних республік¹⁰.

До диференційованих нормативно-правових актів Г. Ю. Бистров відносив юридичні джерела і форми вираження норм сільськогосподарського права, основою яких є диференціація правового регулювання аграрних відносин з урахуван-

ням суб'єктного складу їх учасників. Зокрема, до диференційованого законодавства вчений включав колгоспне законодавство, радгоспне законодавство, законодавство про міжгосподарську кооперацію і агропромислову інтеграцію, законодавство про підсобні сільськогосподарські господарства та особисті підсобні господарства громадян¹¹.

Таким чином, у своїй науковій роботі Г. Ю. Бистров сформулював визначення поняття «джерела сільськогосподарського права», розкрив їх систему, запропонував класифікацію джерел сільськогосподарського права за різними критеріями, проаналізував нормативно-правові акти, норми яких регулювали відносини у сфері сільського господарства того періоду, а також окреслив перспективи розвитку та систематизації сільськогосподарського законодавства. Результати наукового дослідження Г. Ю. Бистрова, викладені у вищезазначеній монографії, стали вагомим внеском у розвиток вчення про джерела аграрного права і мало певний вплив на формування вчення про джерела земельного права загалом.

Наукові знання, отримані в результаті дослідження джерел права радянськими вченими, дали поштовх та заклали основу для подальшого дослідження джерел земельного права сучасними вітчизняними вченими.

Проте не можна применшувати роль та значення досліджень джерел земельного, колгоспного права, які здійснювалися вищезазначеними вченими впродовж 1960-1990 років. Оскільки такі дослідження, на противагу сучасним, здійснювалися в кардинально інших соціальних, політичних, економічних умовах. З того часу змінилися і характер суспільних відносин, і потреби у їх правовому регулюванні нормативно-правовими актами. Слід відзначити, що зазнала змін і сама система джерел земельного права, що і зумовлює більш ґрунтовні дослідження даного питання сучасними вченими. Необхідно враховувати і той факт, що останнім часом, важливе місце у регулюванні земельно-правових відносин та вирішенні земель-

них спорів займають рішення судів. Аналіз наукової літератури із земельного права та суміжних галузей дає можливість простежити як саме розвивалися вчення про джерела права, та як вони змінювалися в залежності від тих чи інших часових змін.

Тому доцільно здійснити огляд сучасної наукової юридичної літератури в якій розкривається питання джерел земельного права та суміжних галузей права.

Так у підручнику «Земельне право України», П. Ф. Кулинич визначає джерела земельного права як прийняті уповноваженими державою органами влади нормативно-правові акти, які містять правові норми, що регулюють суспільні земельні відносини відповідно до земельної політики держави. Та зауважує, що наявність відповідних джерел земельного права, тобто нормативно-правових актів, що регулюють ті чи інші земельні відносини, є важливою передумовою існування відповідної самостійної галузі права земельного права України¹².

До джерел земельного права України П. Ф. Кулинич відносить наступні: Конституцію України, яка будучи Основним Законом країни, має найвищу юридичну силу; Земельний кодекс України; закони України, прийняті Верховною Радою України; постанови Верховної Ради України; підзаконні нормативно-правові акти, такі як укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України; нормативно-правові акти міністерств і відомств, рішення місцевих державних адміністрацій та рішення органів місцевого самоврядування; міжнародні договори, укладені за участю нашої держави¹³.

На думку науковця, роз'яснення Пленумів Верховного, Вищого господарського і Вищого адміністративного судів України відігравали значну роль у забезпеченні єдиної правозастосовчої практики та зміцненні законності в галузі земельних відносин, проте такі роз'яснення джерелами земельного права не були¹⁴.

У підручнику «Земельне право України» за редакцією О. О. Погрібного, І. І. Каракаша, О. О. Погрібний розглядає дже-

рела земельного права як нормативно-правові акти органів державної влади та місцевого самоврядування, які містять загально-обов'язкові правові вимоги, норми, правила, що регулюють економічні й екологічні суспільні відносини у галузі використання та охорони земель і розраховані на багаторазове застосування¹⁵.

На думку О. О. Погрібного, систему джерел земельного права утворюють Конституція; міжнародні конвенції, багатосторонні міждержавні угоди й двосторонні договори; закони; декрети Кабінету Міністрів; укази і розпорядження Президента; постанови і розпорядження Кабінету Міністрів; нормативно-правові акти міністерств та інших центральних органів виконавчої влади; нормативні акти місцевих органів виконавчої влади й місцевого самоврядування; локальні нормативно-правові акти¹⁶.

Крім того, О. О. Погрібний доводив, що договір є одним з найважливіших джерел права, роль якого як джерела права постійно зростає, що обумовлено бажанням сторін врегулювати взаємні права й обов'язки без будь-якого адміністративного диктату. Відносячи до джерел земельного права цивільно-правові угоди, пов'язані із земельними ділянками, що обумовлено специфікою землі як особливого виду майна, з приводу якого виникають договірні відносини, у тому числі договори оренди землі.

Вчений також зазначає, що звичаї можуть визнаватися джерелами правового регулювання земельних суспільних відносин і санкціонуватися державою. Зокрема, у главі 17 Земельного кодексу України регламентовано правила добросусідства, які являють собою традиційно сформовані відносини між суміжними землекористувачами, пов'язані з використанням належних їм земельних ділянок і межових споруд з урахуванням обопільних інтересів сторін¹⁷. Водночас постанови Пленуму Верховного Суду, роз'яснення президії та листи Вищого господарського суду О. О. Погрібний так же, як і П. Ф. Кулинич, не відносить до джерел земельного права України¹⁸.

А. М. Мірошніченко, розкриваючи питання про джерела земельного права України у підручнику «Земельне право України», основну свою увагу зосереджує на дослідженні нормативно-правових актів, зазначаючи, що це є основним джерелом, а на думку багатьох — навіть єдиним джерелом права України. Також джерелом земельного права він вважає нормативні документи (застаріла назва нормативно-технічні документи)¹⁹.

Що стосується правового звичаю та правового прецеденту, то вчений зазначає, що вони в Україні загалом джерелом права не визнаються. Проте приєднується до так званої доктрини «право в дії», за якою право — це не буква закону, а те, як розуміє її суб'єкт правозастосування. Також А. М. Мірошніченко погоджується з думкою С. В. Шевчука, що в Україні існує судова правотворчість як джерело права (Рішення Європейського суду з прав людини) та «квзіпрецедентне право» — акти Конституційного Суду України та акти-узагальнення судової практики. Рішення Конституційного Суду України по своїй суті є нічим іншим, як специфічними нормативними актами²⁰.

У підручнику «Земельне право України» один з його авторів М. В. Шульга джерелами земельного права визначає нормативно-правові акти, які містять загальнообов'язкові правові вимоги, норми, правила, що регулюють суспільні відносини у сфері належності, використання, відтворення та охорони земель. Ними встановлюються, набирають чинності, змінюються чи скасовуються загальнообов'язкові правила поведінки суб'єктів земельних правовідносин. Вони слугують формою вираження і закріплення земельної політики держави²¹.

Систему джерел земельного права України М. В. Шульга визначає ширше, додаючи, до системи джерел земельного права, визначеної П. Ф. Кулиничем, рішення Верховного Суду України, прийняті за наслідками розгляду земельного спору, висновки Конституційного Суду щодо офіційного тлумачення Конституції України та земельних законів, рішення цього Суду

щодо конституційності нормативно-правових актів земельного законодавства, рішення судів загальної юрисдикції щодо скасування незаконних актів земельного законодавства²², а також інтерпретаційно-правовий прецедент (судові прецеденти Європейського суду з прав людини)²³.

У підручнику «Земельне право України» за редакцією В. В. Носіка, Т. О. Коваленко джерелами земельного права визначає зовнішню форму прояву та існування земельного-правових норм²⁴ та наводить перелік юридичних ознак джерел земельного права, а саме:

— джерела земельного права містять земельно-правові норми, які регулюють відносини щодо правового режиму землі як об'єкта права власності українського народу, використання та охорони землі як основного національного багатства України;

— провідне місце у системі джерел земельного права посідають нормативно-правові акти, водночас відбувається зростання ролі та значення нормативно-правових договорів, правових звичаїв, рішень судових органів у регулюванні земельних відносин;

— основним джерелом земельного права є Конституція України, відповідно до якої прийнято Земельний кодекс України, а також низка спеціальних законів;

— до джерел земельного права належать нормативно-правові акти, які містять норми не лише земельного, а й інших галузей права;

— необхідність адаптації джерел земельного права до вимог Європейського співтовариства²⁵.

Т. О. Коваленко поділяє думку вищезазначених вчених про те, що джерелом земельного права не є роз'яснення Пленуму Верховного Суду України, Пленумів Вищих спеціалізованих судів.

Водночас у статті «Практика Європейського суду з прав людини як джерело земельного права України», Т. О. Коваленко

робить висновок, що практика Європейського суду з прав людини є джерелом земельного права України, яке становить органічну складову національної правової системи. Даний висновок ґрунтується на тому, що відповідно до ст. 46 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, ратифікованої Законом України від 17 липня 1997 року, для України є обов'язковою практика Європейського суду з прав людини. У ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 року передбачено, що суди застосовують при розгляді справ Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод та практику Європейського суду з прав людини як джерело права²⁶.

Проте, як відзначає Т. О. Коваленко, застосування практики Європейського суду з прав людини як джерела земельного права України ускладнено відсутністю систематизованих рішень цього суду у сфері земельних відносин, а також нечіткістю законодавчих приписів щодо того, яка саме практика Європейського суду з прав людини є джерелом земельного права — у справах проти України чи вся практика взагалі²⁷.

Оскільки земельне право взаємодіє із екологічним правом, вважаємо доцільним дослідити питання про джерела земельного права у їх співвідношенні з джерелами екологічного права, які були предметом аналізу у монографії П. О. Гвоздика «Джерела екологічного права України». У зазначеній роботі автор розглядає джерела екологічного права виходячи із загального праворозуміння та підходів до визначення екологічного права як такого²⁸ та пропонує джерела екологічного права України визначати як офіційні документовані акти загальнообов'язкового характеру, що виходять від уповноважених органів держави чи визнані державою і містять норми, якими регулюються екологічні відносини²⁹.

П. О. Гвоздик звертає увагу на те, що найбільш поширеним в еколого-правовій літературі є розгляд джерел екологічного

права у формально-юридичному значенні та що останніми роками намітилася тенденція до зближення теоретичного і практичного аспектів формування джерел екологічного права³⁰.

Автор монографії до джерел екологічного права відносить: рішення Конституційного суду України (додаткові, допоміжні джерела права); міжнародні правові договори, ратифіковані прийняттям спеціального закону; закони та інші нормативно-правові акти. Втім П. О. Гвоздик підкреслює, що особливу роль у системі джерел екологічного права відіграють нормативно-правові акти³¹. Тому він вважає, що подальший розвиток цих джерел пов'язаний з удосконаленням законів, якими регулюються екологічні відносини, проведенням ревізії чинних міжнародних договорів, до яких Україна поки що не приєдналася, але має це зробити, а також із систематизацією екологічного законодавства і в подальшому прийняттям Екологічного кодексу України³².

Досить цікавою є стаття В. М. Єрмоленка «Нетрадиційні джерела сучасного аграрного права», в якій розглянуто можливість розширення переліку сучасних джерел аграрного права за рахунок нетрадиційних джерел, таких як релігійні норми, аграрно-правова доктрина, принципи аграрного права.

У сучасній науковій літературі, як зазначає В. М. Єрмоленко, є дискусійним та спірним визнання юридичної доктрини джерелом права. Поряд з цим юридична доктрина як джерело права певним чином впливає на формування і реалізацію права, виступаючи його джерелом для інших форм, в тому числі для нормативно-правового акта³³.

Вищезазначений вчений доходить висновку про неформальність характеру описаних нетрадиційних джерел аграрного права, які опосередковано здійснюють вплив на сучасні аграрні відносини як чинники формування правової культури, правосвідомості, а також розробки раціональних засад нормотворення³⁴.

Таким чином, огляд наукових праць з питання становлення та розвитку джерел земельного права дає підстави для висновку, що джерела земельного права досліджували ще радянські науковці, такі як, О. А. Рускол, М. Д. Казанцев, П. Д. Індиченко, В. З. Янчук, І. В. Дегтярьов, Л. І. Осіпов та ін. У працях цих вчених аналізується система джерел радянського земельного права, юридична природа та значення основних земельно-правових актів у регулюванні земельних відносин, проте особлива увага приділяється дослідженню історичних етапів розвитку земельного законодавства та його характеристики.

Проведений нами аналіз джерел радянського земельного права свідчить, що у радянській науковій літературі із земельного права вчені однаково підходили до визначення джерела земельного права та, як джерело земельного права, розглядали лише нормативно-правовий акт.

Використовуючи наукові знання, отримані в результаті дослідження джерел земельного права радянськими вченими, сучасні науковці це питання досліджують більш глибоко та активно. У сучасній доктрині земельного права можна виділити два підходи до визначення джерел земельного права.

Відповідно до першого підходу, джерелами земельного права є нормативно-правові акти органів державної влади та місцевого самоврядування, міжнародні договори, укладені за участю нашої держави. Прихильниками такого підходу є наступні вчені: О. О. Погрібний, П. Ф. Кулинич, І. І. Каракаш, А. П. Шеремет, А. І. Ріпенко, О. М. Пашенко та ін.

Представниками іншого підходу до визначення джерел земельного права є Т. О. Коваленко, А. М. Мірошніченко, М. В. Шульга. На відміну від інших авторів, вони відносять до джерел земельного права України також рішення Верховного Суду України, прийняті за наслідками розгляду земельного спору, висновки Конституційного Суду щодо офіційного тлумачення Конституції України та земельних законів, рішення цього Суду щодо конституційності нормативно-правових актів

земельного законодавства, рішення судів загальної юрисдикції щодо скасування незаконних актів земельного законодавства, також інтерпретаційно-правовий прецедент (судові прецеденти Європейського суду з прав людини).

Отже, у сучасній земельно-правовій науці відсутня єдність поглядів на перелік та юридичну природу джерел земельного права. Тому вважаємо, що подальше дослідження джерел земельного права України на сьогодні є актуальною науковою проблемою, яка потребує вирішення.

1. *Земельне право* / за ред. проф. М. Д. Казанцева. Українське видання / за ред. к.ю.н. В. З. Янчука. Київ, Видавництво Київського університету, 1960. С. 33. 2. Там само. С. 33-34. 3. Там само. С. 34. 4. Там само. С. 35-38. 5. *Індиченко П. Д.* Радянське земельне право. Київ: Вища школа, 1971. С. 39-45. 6. *Дегтярев И. В., Осипов Л. И.* Земельное право и земельный кадастр: учебник. Москва: Юрид. лит., 1986. С. 6. 7. *Быстров Г. Ю.* Источники советского сельскохозяйственного права. Москва: Изд-во Московского ун-та, 1985. С. 23-24. 8. Там же. С. 17-19. 9. Там же. С. 24-35. 10. Там же. С. 65. 11. Там же. С. 103-104. 12. *Семчик В. І., Кулинич П. Ф., Шульга М. В.* Земельне право України: підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. Київ: Вид. Дім «Ін Юре», 2008. С. 85. 13. Там само. С. 91-107. 14. Там само. С. 105-106. 15. *Земельне право України: підручник* / за ред. О. О. Погрібного та І. І. Каракаша. Вид. 2, перероб. і доп. Київ: Істина, 2009. С. 42. 16. Там само. С. 42-43. 17. Там само. С. 44. 18. Там само. С. 43. 19. *Мірошниченко А. М.* Земельне право України: підруч. для студ. вищ. навч. закладів. Київ: Алерта, 2013. С. 32. 20. Там само. С. 31. 21. *Земельне право України: підручник* / М. В. Шульга, Н. О. Багай, В. І. Гордєєв та ін.; за ред. М. В. Шульги. Харків: Право, 2013. С. 63. 22. Там само. С. 76-79. 23. Там само. С. 67. 24. *Земельне право України: підруч. для студ. вищ. навч. закл.* / Г. І. Балюк та ін.; за ред. В. В. Носіка; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ: ВПЦ «Київ. ун-т», 2008. С. 50. 25. Там само. С. 51. 26. *Коваленко Т.* Практика Європейського суду з прав людини як джерело земельного права України // *Юридична Україна*. 2016. № 11-12. С. 82. 27. Там само. С. 87. 28. *Гвоздик П. О.* Джерела екологічного права України: монографія / відп. ред. Н. Р. Малишева. Київ: Алерта, 2012. С. 7-8. 29. Там само. С. 45. 30. Там само. С. 14. 31. Там само. С. 28. 32. Там само. С. 36-37. 33. *Єрмоленко В. М.* Нетрадиційні джерела сучасного аграрного права // *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія Право*. 2012. Вип. 173 (3). С. 38. 34. Там само. С. 41.

Kucherenko Oksana. Review of scientific works on the issue of sources of land law

The article considers research papers related to establishment and development of the sources of the land law, as well as the sources of tangential areas of law, such as ecological, agrarian and agricultural laws, which the land law works closely with. Indeed, despite the status of the land law as an independent area of the legal system of Ukraine, the norms of other legal areas apply in regulation of land relations.

Analysis of research papers on land law gives reasons to conclude that the sources of the land law were thoroughly studied by Soviet scientists, namely by O. A. Ruskol, M. D. Kazantsev, P. D. Indychenko, V. Z. Yanchuk, I. V. Degtyarev, L. I. Osipov and others. Papers of those scientists contain the analysis of the source system of the Soviet land law, legal nature and meaning of general land and legal acts in regulation of land relations, however, special attention was paid to the study of historical stages of the land law development and its characteristics.

The conducted analysis of sources of Soviet land law suggests that in the Soviet scientific literature related to land law the scientists were unanimous with regard to definition of the source of land law and considered legal act as the only source of land law.

At that, it is impossible to deny the role and significance of researches related to the source of land and collective farm law which have been conducted by scientists during 1960-1990; since those researches, unlike current ones, were carried out in absolutely other social, political and economic conditions. From that time both the character of public relations and the need in legal regulation with the use of legal acts and the source system of land law itself have changed. One should also consider the fact, that recently rulings of courts play important rule in regulation of land legal relations and solution of land related disputes.

Based on the scientific knowledge obtained due to analysis of sources of the land law conducted by the Soviet scientists, modern researchers study this issue deeper and more actively. Modern land law doctrine distinguishes two approaches to identification of sources of the land law.

According to first approach, sources of land law are the legal acts of state authorities and local self-governments, international treaties entered into with participation of our State. Proponents of such approach are the following scientists: O. O. Pogribnyi, P. F. Kulynych, I. I. Karakash, A. P. Sheremet, A. I. Ripenko, O. M. Pascshenko and others.

Representatives of other different approach concerning the sources of land law are: T. O. Kovalenko, A. M. Miroshnichenko, M. V. Shulga. Unlike other authors, they include the decisions of the Supreme Court of Ukraine made under the results of consideration of land disputes, conclusions of Constitutional Court with regard to official interpreting of Ukrainian Constitution and land

legislation, rulings of this Court with regard to constitutionality of legal acts of the land law, decisions of the courts of general jurisdiction concerning annulment of illegal land law acts as well as interpretational and legal precedent (case precedents of the European Court of Human Rights) to the sources of land law.

Modern land and legal science does not require the unity of vision with regard to the legal nature of the sources of land law. Thus, further researches related to the sources of Ukrainian land law constitute an actual scientific problem to be solved.

Keywords: sources of land law, normative legal act, decisions of the court, interpretational and legal precedent.